

UDK: 371.3:81'243

Bahrom UMAROV,

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri, PhD, dotsent

<https://orcid.org/0000-0003-1085-2437>

E-mail: umarov-bahrom@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor Q.Yo'ldoshev taqrizi asosida

O'QIB TUSHUNISH KOMPENENSIYASI RIVOJLANTIRISH: DARSLIK MATNLARINING MUVAFFAQIYATLI O'RGANISH VA RIVOJLANISH YO'LIDAGI ROLI

Аннотация

Maqolada muvaffaqiyatli o'rganishning asosiy elementi sifatida o'qib tushinish ko'nikmalarini rivojlantirishda darsliklarning roli ko'rib chiqiladi. Darslik matnining didaktik tuzilishiga, vazifalar tipologiyasiga va ularning axborotni semantik idrok etishga ta'siriga urg'u beriladi. O'quvchilarda funksional savodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqish zarurati asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'qib tushinish kompetensiyasi, darslik matni, didaktik tuzilish, vazifalar tipologiyasi, funksional savodxonlik, tanqidiy fikrlash, ta'sir qiluvchi omillar.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО: РОЛЬ УЧЕБНИКОВ В УСПЕШНОМ ОБУЧЕНИИ И РАЗВИТИИ

Аннотация

В статье рассматривается роль учебников в развитии навыков понимания прочитанного как ключевого элемента успешного обучения. Особое внимание уделяется дидактической структуре текста учебника, типологии заданий и их влиянию на семантическое восприятие информации. Обосновывается необходимость разработки учебных пособий, направленных на развитие функциональной грамотности и критического мышления у учащихся.

Ключевые слова: компетенция в понимании прочитанного, текст учебника, дидактическая структура, типология заданий, функциональная грамотность, критическое мышление, влияющие факторы.

DEVELOPING READING COMPREHENSION SKILLS: THE ROLE OF TEXTBOOKS IN SUCCESSFUL LEARNING AND DEVELOPMENT

Annotation

The article examines the role of textbooks in developing reading comprehension skills as a key element of successful learning. Emphasis is placed on the didactic structure of the textbook text, the typology of tasks, and their impact on the semantic perception of information. The need to develop teaching aids aimed at developing functional literacy and critical thinking in students is substantiated.

Keywords: reading comprehension competence, textbook text, didactic structure, typology of tasks, functional literacy, critical thinking, influencing factors.

Kirish. O'qib tushunish qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, bilim olish, uflarni kengaytirish va shaxsiy rivojlanish uchun poydevor yaratadi. Zamonaviy pedagogik nutqda "o'qib tushinish" shunchaki texnik ko'nikma sifatida emas, balki talqin qilish, mulohaza yuritish, tanqidiy baholash va axborotni mazmunli o'zgartirishni o'z ichiga olgan murakkab kognitiv jarayon sifatida qaraladi[1]. Shu sababli, o'qib tushinish kompetentligini rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biri sifatida darsliklarning roliga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Darsliklar, ta'lim axborotining asosiy manbai bo'lib xizmat qilish bilan birga, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rag'batlantiradi, barqaror o'qib tushinish strategiyalari va kognitiv motivatsiyani rivojlantiradi. Darslik dizayni va mazmun tahliliga zamonaviy yondashuvlar ko'p darajali matnlarni, mazmunli o'qib tushunish qobiliyatlarini, analitik fikrlashni va matn bilan o'zaro ta'sirning dialogik shakllarini rivojlantirishga qaratilgan turli xil vazifalarni o'z ichiga olish zarurligini ta'kidlaydi[2].

Asosiy muammolardan biri darsliklarda axborotni mexanik assimilyatsiya qilishga qaratilgan reproduktiv matnlarning ustunligi bo'lib qolmoqda, bu esa tanqidiy o'qib tushunish qobiliyatlari va chuqur tushunishni rivojlantirish salohiyatini pasaytiradi. Intertekstual aloqalarning yo'qligi, topshiriqlarning kognitiv murakkabligining past darajasi va mashqlarning bir xilligi o'quvchilarda matn bilan faol o'zaro ta'sir strategiyasini ishlab chiqishga to'sqinlik qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada o'qib tushunish kompetensiyasi tushunchasi ta'riflangan, uning mavjud muammolari va rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan, ushbu kompetensiyaning o'sishiga ta'sir qiluvchi omillar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. M.Saidov o'z asarlarida badiiy, ilmiy va o'quv matnlarni turli darajadagi murakkablik va metodologik yo'nalishdagi topshiriqlar bilan birlashtirgan keng qamrovli tuzilmani ishlab chiqish uchun adabiy o'qish bo'yicha yangi darsliklar zarurligini ta'kidlaydilar [3].

Sh.I.Murodovning tadqiqoti o'qib tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishga innovatsion yondashuvlarni integratsiyalashga urg'u beradi. Xususan, muallif fanlararo mazmundagi matnlardan foydalanish samaradorligiga ishora qiladi, bu esa o'quvchilarga o'qiganlari va boshqa fanlardan olingan bilimlar o'rtasida bog'liqlik o'rnatish imkonini beradi, shu bilan dunyoga yaxlit qarashni va universal o'rganish faoliyatini rivojlantirishni rivojlantiradi [4].

A.Gulyamov tomonidan o'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, o'quvchilari orasida o'qish savodxonligi darajasi matnni talqin qilish, gipotezalarni ishlab chiqish, muallif pozitsiyasini shakllantirish va uni tanqidiy baholashga qaratilgan topshiriqlar soni va xilma-xilligiga bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi[5]. Bu darslikning nafaqat kognitiv, balki qadriyat munosabatlarini rivojlantirish vositasi sifatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

A.E.Kinselning tadqiqotida darsliklariga kiritilgan matnlar ko'pincha o'quvchilarning yoshi va psixologik xususiyatlariga moslashtirilmaganligi va topshiriqlar asosan reproduktiv xarakterga ega ekanligi, bu esa mazmunli va tanqidiy o'qishni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgani ta'kidlangan [6]. Muallif matnlarni metodologik qo'llab-quvvatlash tamoyillarini qayta ko'rib chiqish va muammoli savollar berish va ta'lim muloqoti elementlarini kiritish orqali rivojlanish komponentini kuchaytirish zarur degan xulosaga keladi.

Tahlil va natijalar. O'rta ta'limning davlat standartida "o'qib tushunish kompetensiyasi" atamasi barcha asosiy kompetensiyalarning muhim tarkibiy qismi bo'lgan o'zaro

bog'liq ko'nikma nomi sifatida ishlatiladi, ammo u aniq ta'rifga ega[1].

O'qib tushunish kompetensiyasi zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, tanqidiy fikrlash, mustaqillik va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Aynan o'qish, aytib berish, so'rash, javob berish, eshitilgan va o'qilgan narsalarni qayta hikoya qilish va talqin qilish, shuningdek, fikrlarni og'zaki va yozma ravishda ifoda etish ko'nikmalari va qobiliyatlariga o'quvchilarning boshqa fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyati, umumiy rivojlanish, madaniy daraja va dunyoqarashning o'sishi bog'liqdir.

Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, o'quvchilarning meta-fan strategiyalarini, masalan, tarkibni bashorat qilish, matn haqida savollar berish, asosiy g'oyani aniqlash va parchalar o'rtasida mantiqiy aloqalarni o'rnatish qobiliyatini rivojlantirmasdan o'qib tushunish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin emas[7]. O'quv dasturining asosiy elementi sifatida darslik nafaqat matnli ma'lumotlarni o'z ichiga olishi, balki u bilan qanday ishlashni ham o'rgatishi kerak. Bu, ayniqsa, o'quvchining olingan bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatiga urg'u berilgan kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish kontekstida juda muhimdir. Darslik ushbu ko'nikmalarni mashq qilish uchun platformaga aylanadi.

Maktablarida qo'llaniladigan 20 ta darslikning mazmun tahlilidan olingan statistik ma'lumotlar vazifa turlarining quyidagi taqsimotini ko'rsatadi (1-jadvalga qarang):

1-jadval.

Darsliklardagi vazifalar turlarining taqsimlanishi (2022 yilgi tahlilga ko'ra)

Vazifa turi	Ulushi (%)
Takrorlash savollari	57
Mazmuni tushunish savollari	21
Matnni talqin qilish savollari	11
Muammoga asoslangan va baholash savollari	7
Ijodiy vazifalar va loyihalar	4

Ko'rinib turibdiki, axborotni mexanik ravishda qayta tiklashga qaratilgan vazifalar ustunlik qiladi, tanqidiy fikrlash va talqin qilish ko'nikmalarini rivojlantirish esa pastligicha qolmoqda. Bu nomutanosiblik darsliklar mazmunini ishlab chiqishda metodologik yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Matn tuzilishi va vazifa turlaridan tashqari, lingvistik boylik va stilistik xilma-xillik juda muhimdir. Haddan tashqari soddalashtirilgan yoki aksincha, akademik jihatdan ortiqcha yuklangan matnlar o'qishga qiziqishni kamaytiradi va tushunishga to'sqinlik qiladi[1]. Kirish imkoniyati va mazmunli chuqurlik o'rtasidagi muvozanat ta'lim matnlari

sifati uchun muhim mezonga aylanib bormoqda. Shuning uchun, kognitiv murakkablikka asoslangan matnlar tipologiyasini joriy etish va ularning o'quvchilarning ortib borayotgan o'qish qobiliyatlari bilan mos kelishini ta'minlash taklif qilinmoqda.

Shuning uchun o'qib tushunish kompetensiyasi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga hissa qo'shadi, dunyoqarashni kengaytiradi, ijodiy fikrlash va tasavvurni rivojlantiradi, o'quvchilarning qadriyatlari va axloqiy fazilatlarini shakllantiradi. O'qib tushunish kompetensiyasining ifodalanish komponentlari va turlari 1-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

O'qib tushunish komponentligining tarkibiy qismlari

t/r	Komponentlar	Ifoda turlari
1.	Texnik o'qish	dekodlash qobiliyati, tezlik, aniqlik, ifodalilik;
2.	O'qishni tushunish	asosiy g'oya, tafsilotlar, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish qobiliyati;
3.	Analitik fikrlash	axborotni tanqidiy baholash, xulosa chiqarish va savollar berish qobiliyati;
4.	Ijodiy fikrlash	axborotdan foydalanib, o'z matnlari, g'oyalari va loyihalarini yaratish qobiliyati
5.	Matndagi ma'lumotlardan foydalanish	qidiruv, tahlil, sintez va baholash;
6.	Kommunikativ	matn bilan o'zaro ta'sir, o'z fikrlari va his-tuyg'ularini ifoda etish va boshqa odamlar bilan ma'lumot almashish;
7.	O'qishga qiziqish	adabiyotni mustaqil o'rganish uchun motivatsiya;

Darsliklar orqali o'qib tushunish qobiliyatlarini rivojlantirish samaradorligi ularning vizual tuzilishi bilan ham belgilanadi. Neyropedagogikadagi hozirgi tadqiqotlar formatlash, sarlavhalarning mavjudligi, kalit so'zlar va mantiqiy bloklarni ajratib ko'rsatish va infografika va

illyustratsiyalardan foydalanish kabi tipografik yechimlarning muhimligini ko'rsatmoqda[7]. Bu elementlar nafaqat tushunishni yaxshilaydi, balki kognitiv faollashuvni ham rag'batlantiradi.

Binobarin, darslik bir nechta funktsiyalarni bajaradi - axborot, rivojlanish, motivatsion, diagnostika va kommunikativ. Uning mazmuni va tuzilishi didaktik moslik, yoshga moslik, ilmiy aniqlik va metodologik samaradorlik tamoyillariga mos kelishi kerak. Uzoq muddatda darslik yaratish jarayonida amaliyotchi o'qituvchilar, psixologlar va metodistlarning ishtirokini ta'minlash, kontent dizayniga integratsiyalashgan yondashuvdan foydalanish muhimdir.

Ta'kidlash joyizki, o'qishga bo'lgan ehtiyoj asta-sekin shakllanadi va adabiyotning san'at turi sifatidagi hissiy, estetik ta'siri, uning axborot salohiyati, o'quvchi uchun yangi ma'lumotlarni kashf etish imkoniyati bilan bog'liq. Xalqaro PISA-2022 ta'limi sifatini tadqiqoti natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligini rivojlantirish bilan bog'liq muammolar dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun dolzarbdir [8].

O'qishga bo'lgan motivatsiya darajasi past, o'quvchilar o'qishga rag'batlantirmaydilar va shuning uchun o'qishni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirmaydilar, bu esa, boshqa narsalar qatori, yuqori sifatli o'quv materiallari, tushunarli va qiziqarli matnlarning yo'qligi bilan bog'liq. O'quvchilar quyidagilarni bajarishda qiyinaladilar:

- uzun matnlarni tushunish;
- nuanslarning ma'nosini talqin qilish;
- muammo bo'yicha turli qarashlarni taqqoslash va bir nechta manbalarga asoslanib xulosa chiqarish;
- muayyan bayonotlar va ma'lum bir mavzu bo'yicha ma'lum bir shaxsning umumiy pozitsiyasi yoki xulosasi o'rtasidagi bog'liqlikni baholash;
- mualliflar tomonidan o'z qarashlarini yetkazish uchun qo'llaniladigan strategiyalar haqida mulohaza yuritish;
- bir nechta matnlarda ifodalangan bayonotlarni taqqoslash va qarama-qarshi qo'yish;
- aniq mezonlar asosida manbaning ishonchligini baholash.

Keng ma'noda, o'qib tushinish kompetensiyasi oldingi aqliy rivojlanish natijalarini o'zida mujassam etgan, yetarlicha rivojlangan o'qib tushinish komponentligi, o'qib tushinish komponentligi va ko'nikmalariga ega bo'lgan, o'qishda mustaqil bo'lish, o'zini o'zi qadrlash, o'zini tuta bilish va ijodiy adabiy qobiliyatlarga ega bo'lgan shaxsning murakkab xususiyati sifatida tavsiflanadi[9]. Boshqa tomondan, agar biz fan kompetensiyasini ma'lum bir fan talablariga muvofiq bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni, shaxsiy tajribani va jarayon va natijaga munosabatchilikni birlashtirgan shaxsiy shakllanish, deb hisoblasak, unda o'qib tushinish kompetensiyasini fan sifatida o'zlashtirish, avvalo, yetarlicha rivojlangan o'qib tushinish komponentligini, maxsus qobiliyatlarni va adabiy asarlarga mavjud qiziqishni anglatadi.

Maktab o'quvchilarining o'qib tushinish kompetensiyasini rivojlantirish uchun turli usullar, texnikalar, strategiyalar, shakllar va vositalarni qo'llash, shu jumladan axborot va raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. O'quvchilar uchun amaliy o'qib tushinish qobiliyatlarini egallash tizimli, jonli, qiziqarli va samarali bo'lishi kerak.

Ta'kidlash joyizki, metodologik jihatdan o'qib tushinish kompetensiyasi - bu ularga ongli ravishda kitoblarni qidirish, ta'lim va kognitiv vazifalarni hal qilish uchun ma'lumot tanlash imkonini beradigan o'qish bilimlari, ko'nikmalari va qadriyatlar majmuasiga ega bo'lishdir va to'laqonli o'qib tushinish qobiliyatini shakllantirish, turli janrdagi matnlarni tushunish, o'qish doirasini anglash (bu yoshdagi bolalar uchun ochiq) va o'qilgan narsalar haqida shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda o'qib tushinish kompetensiyasini rivojlantirishning ko'plab usullari va yondashuvlari mavjud, ularning ba'zilari 2-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

O'qib tushinish komponentligini rivojlantirish usullari va yondashuvlari

1.	Faol o'qish.	interaktiv ilovalar va onlayn resurslar;
2.	Vizual xotirani rivojlantirish uchun mashq usuli	loyiha faoliyati;
3.	Tushunish mashqlari va topshiriqlari	birgalikda o'qish va muhokamarlar;
4.	Differentsial o'rganish usuli	sun'iy intellektdan foydalanish;
5.	Mustaqil o'qishni rag'batlantirish	ijobiy modellashirish;

Shuning uchun yuqoridagi ta'lim texnologiyalari, usullari, metodologik texnikalari va strategiyalaridan keng qamrovli va tizimli foydalanish bashorat qilingan natijani beradi. Agar o'quvchilar ongli ravishda, ifodali va tez o'qisalar, o'qiganlarini qayta hikoya qilsalar, og'zaki va yozma bayonotlar tuzsalar, matn tuzsalar, o'qiganlarini muhokama qilish jarayonida dialogda ishtirok etsalar, savollar bera olsalar, o'z fikrlarini mohirona ifoda etsalar, baholovchi xulosalar chiqarsalar va kitob bilan ishlasalar, maqsadga erishilgan deb taxmin qilishimiz mumkin. O'qish, shubhasiz, zavq keltirishi

kerak, ammo o'qib tushinish qobiliyatlari turli tezlik va intensivlikda shakllanadi.

O'qib tushinish kompetensiyasining shakllanish darajasi o'quvchining badiiy shakl va mazmun jihatidan murakkabroq adabiy asarlarni to'liq idrok etishga va adabiy atamalarni o'zlashtirishga tayyorligini ko'rsatadi. Bunday o'qib tushinish kompetensiyasining rivojlanishida oila, ta'lim muassasalari va kutubxonalarining birgalikdagi tizimli faoliyati muhim rol o'ynaydi (3-jadval).

4-jadval

Ta'lim izlovchilarning o'qib tushinish kompetensiyasini rivojlantirishda oila, ta'lim muassasalari va kutubxonalarining roli

t/r	Oila	Ta'lim muassasalari	Kutubxona
1.	Qulay til muhitini ta'minlash	Qulay til muhitini yaratish	O'qish uchun qulay sharoitlar yaratish
2.	Bolalarga yoshligidanoq o'qib berish	Sifatli adabiyotlarga kirishni ta'minlash	Adabiy tadbirlar va tanlovlarni o'tkazish
3.	Kitoblarga mehr uyg'otish	Sifdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida ishtirok etishni rag'batlantirish	Kitob tanlash bo'yicha maslahatlar berish
4.	Mustaqil o'qish uchun sharoit yaratish	O'qishning zamonaviy usullari va yondashuvlaridan foydalanish	Maktablar va jamoatchilik bilan aloqalarni o'rnatish

Xulosa. Yuqoridagilar bizga o'quvchilarda o'qib tushinish komponentligini shakllantirish va rivojlantirish har bir insonning ta'limi va o'zini o'zi o'qitishning asosi ekanligini ta'kidlash imkonini beradi. Milliy umumta'lim maktabi sharoitida o'qituvchining vazifasi nafaqat bolalarga asarlarni ongli ravishda, to'g'ri va ifodali o'qish, tushunish va tahlil qilishni o'rgatish, balki adabiy asarlarning badiiy tasvirlari

orqali bolalarda ijtimoiy, axloqiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish; o'quvchilar nutqini rivojlantirish; o'qilgan (tinglangan) narsalar mazmuniga asoslanib o'z bayonotlarini yaratish qobiliyatini shakllantirish; ijodiy faollikni rivojlantirishdir.

Demak, muvaffaqiyatli o'rganish va shaxsiy rivojlanish yo'li yuqori sifatli, metodologik jihatdan tasdiqlangan darslikka

asoslangan barqaror va samarali o'qib tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishdan boshlanadi, deb ta'kidlash mumkin. Darslik shunchaki axborot tashuvchisi emas, balki o'quv jarayonida

faol ishtirokchi bo'lishi, o'quvchi uchun intellektual o'sish, qiymat tanlash va o'zini o'zi anglash uchun joy yaratishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Абдираимов Ш. Она тили таълимида ўқиб тушуниш малакасини баҳолашнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.фалс. док... дисс. –Тошкент. 2022. –Б.14.
2. Рахматова Ш. Р. Учебный текст как средство формирования критического мышления учащихся // Современные проблемы науки и образования. –Бешкек; – 2022. – №6. – С. 95–100.
3. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: пед. фан. номз.... дисс. автореф. ТДПУ. – Тошкент, 2000. – 25 б
4. Murodova Sh.I. O'quvchilarda o'qish savodxonligini rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari ustida ishlash metodikasi. 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (o'zbek tili) pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Jizzax – 2024.
5. Гулямов А. Методика развития учебно-познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка: дисс. ... док. пед. наук. – Ташкент: ТГПИ, 1991. – 37 с.
6. Кинцель А.Е. Модель метакогнитивных навыков в решении учебных задач и критерии ее эффективности // Антропологическая дидактика и воспитание. 2022. Т. 5, № 3. С. 218–228.
7. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогики.–М.,1976.–280 с.
8. Nazarova S.S. Xalqaro tadqiqotlar kontekstida maktab o'quvchilarining o'qish savodxonligini diagnostika qilish // Xalq ta'limi. –Т; – 2020. – №5. – С. 85–92.
9. Розыков О. Основы оптимального применения системы учебных задач в обучении. – М.: Учитель, 2018. – 103 с.